

Eski Roma Ordusunda Askeri Hekimler MÖ 27-MS 450: Köken, Yaş, Eğitim ve Sosyal Statü*

Military Physicians in the Ancient Roman Army BC 27- AD 450: Origin, Age, Education and Social Status

Sait Özdemir¹

¹Doktora, Mersin Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü, <https://orcid.org/0000-0001-7493-0495>

ÖZ

Amaç: Militarist bir toplum yapısına sahip olan Eski Roma'da, yaralanan askerlerin tedavisi, ordu kamplarının kurulacağı yer, ele geçirilen bölgelerdeki bilinmeyen hastalıklar ve tedavilerin yapılacağı yerlerin belirlenmesi, oldukça önemliydi. Fakat ilk İmparator Augustus dönemine kadar, askerlerin tedavilerine ilişkin uygulamalar düzensizdir ve ihmal edilmiştir. Bu çalışma Roma dönemine tarihlenen çeşitli epigrafik bulgu ve klasik edebi diğer kaynaklar üzerinden, çoğunlukla belirsiz olan askeri tıp konusuna ve ordudaki yapılanmasına ışık tutmayı amaçlamaktadır. Görevli ordu tıbbi birlikleri sosyal statü, eğitim, yaş ve köken olarak incelenmektedir.

Gereç ve Yöntem: İmparatorluk dönemi öncesinde hasta ve yaralı askerlerin nasıl tedavi edildiği sorusuna kabul edilen bazı varsayımlar olsa da bu duruma cevap vermek zordur. Principatus Dönemi'nde ise önceki uygulamalara karşılık Roma ordusunun her biriminde farklı unvan ve isimlere sahip çok sayıda tıbbi personel bulunmaktadır. Bu bağlamda çalışmada Eski Roma'da hekimlik mesleğinin askeri yönü, tarihsel ve sosyolojik boyutuyla tartışılmıştır.

Bulgular: İlk olarak Livius, Dionysios Halikarnassos, Tacitus, Cicero, Silius İtalicus, Caesar, Vegetius'a ait edebi kaynaklar üzerinden askeri hekimlik ve tıbbına dair yorumlar incelenmiştir. Diğer yandan hekimlere atfeden 800 yazıt içinde askeri hekimlerden söz eden, 108 epigrafik kaynak bulunmaktadır.

Sonuç: Arkeolojik bütün bulgular ve yazılı kaynaklar, hekimlik mesleğinin gelişim kaydeden bütün ilerlemelerinin sivil hekimlere kıyasla askeri hekimler aracılığıyla yapıldığını ortaya koymaktadır.

Anahtar Kelimeler: Roma, Ordu, Tıp, Hekimlik

ABSTRACT

Object: In Ancient Rome, which had a militaristic social structure, the treatment of injured soldiers, the place where army camps would be established, unknown diseases in the conquered regions and the determination of the places where treatments would be carried out must have been very important. However, until the reign of the first Emperor Augustus, practices regarding the treatment of soldiers were irregular and neglected. This study sheds light on the often obscure subject of military medicine and the situation in the army through various epigraphic findings dating back to the Roman period and other classical literary sources. Deployed army medical units are examined for social status, education, age and origin.

Material and Methods: Although there are some accepted assumptions about how sick and wounded soldiers were treated in the centuries before the imperial period, it is difficult to answer this situation. In the Principate Period, contrary to previous practices, there were many medical personnel with different titles and names in each unit of the Roman army. Physicians are divided into different statuses and ranks throughout the military. In the study, the military aspect of the medical profession in ancient Rome was discussed with its historical sociological dimension.

Results: Firstly, comments on military medicine and medicine were examined through literary sources of Livius, Dionysios Halicarnassos, Tacitus, Cicero, Silius Italicus, Caesar and Vegetius. On the other hand, among the 800 inscriptions referring to physicians, there are 108 epigraphic materials that mention military physicians.

Conclusion: All archaeological findings and written sources reveal that all the advancements in the medical profession were made through military physicians compared to civilian physicians.

Keywords: Rome, Army, Medicine, Physicians

* Mersin Üniversitesi Tıp Fakültesi Lokman Hekim Tıp Tarihi ve Folklorik Tıp Dergisi 2024;14(2):330-346

DOI: 10.31020/mutfd.1432138

e-ISSN: 1309-8004

Geliş Tarihi – Received: 05 Şubat 2024; Kabul Tarihi - Accepted: 16 Mayıs 2024

İletişim - Correspondence Author: Sait Özdemir < st.ozdemir@hotmail.com >

Giriş

Şifacılık ve hekimlik, en eski meslekler arasında yer alır. Eski Mezopotamya'da *baru*, *ashipu*, *asu* gibi ifadeler şifacılar ile ilişkilendirilmektedir.¹ Çeşitli Sümer, Asur ve Babil tabletlerinde tıbbi bilgilere ulaşmak mümkündür.² Şifacıların antik Mezopotamya'daki yeri, şifacıları kesinlikle bir profesyonel olarak kabul eden ve cerrahi işlemlerin sıklıkla yapıldığına işaret eden Hammurabi Kanunları tarafından gösterilmektedir.³

Eski Mısır kaynaklarında hekim kelimesinin etimolojik kökeni *sau*, *wabw*, *swnw*, *hry-swnw*, *imy-r-swnw*, *wr-swnw*, *sh.d-swnw* şeklinde adlandırılmaktadır.⁴ Mitolojide, öldükten sonraki hayata inanan antik Mısırlıların, tahnit işlemi sırasında vücuttan alınan organlara ait beden bilgileri ve kullanılan çeşitli ilaçlar, Antik Mısır'ın astroloji, geometri, yazı bilimi ve mühendislik uygulamalarının yanı sıra önemli bir tıp bilgisinin de olduğunu göstermektedir. Şifacılık ile ilişkili bilgiler Ebers, Kahoun, Smith ve Berlin papirüslerinde de yer almaktadır.

Eski Roma'da ise tıp biliminin kökenleri diğer erken uygarlıklarda olduğu gibi din, büyü ve ritüellerle gelişim göstermiştir.⁵ Eskiçağ hekimleri için zamanla nüfuzunu arttıran ve büyüyen Roma kentinin mevcut durumu yanıltıcı sonuçlar yaşatabilir. Çünkü hekimlik mesleği, Latinler arasında sosyal statüsü düşük meslek gruplarından biri olarak görülmektedir. Nitekim onlara göre bu meslek bir köle uğraşdır. Mesleğin toplum içindeki devamlılığı ile gelişimi uzunca bir süre kısıtlı kalmıştır.⁶ Bu durum M.Ö. 46, Roma Cumhuriyeti'nin son dönemlerine, Julius Caesar'ın hekimlere vatandaşlık haklarını verene kadar sürmüştür.⁷ Yanı sıra hekimlik mesleği Etrüsk⁸ ve Yunan⁹ etkileri ile gelişim göstermiştir. Ancak Plinius ve Cato gibi yazarların bazı *gravitas*, geleneksel yorumları veya Roma elitlerinin kültürel tutumları, mesleğin onuru, toplumsal duruşu, el uğraşı ve zahmeti sebebiyle, genel itibarıyla hekimlik mesleği sosyal tabakanın alt sıralarında yer almıştır.¹⁰ Sınırlı da olsa, azatlı, özgür, kamu hekimleri gibi hekimlere diğer sosyal statülerde de rastlamak mümkündür.¹¹

Gereç ve Yöntem

Epigrafik arşivler (*CIL*, *AE*, *ILS*, *RIB*) ve edebi bulgulardan hareketle Roma'da hekimlik mesleğine karşı iki sonuç çıkmaktadır. Buna göre Aretaeus, Rufus ve Galenus gibi yazarların eserleri, Seneca (*Ben. VI. 15.4.*) ve Cicero'nun (*De officiis*, I.42) hekimler ile alakalı olumlu ifadeleri ve aynı zamanda çok sayıda yazıt, tıbbi alet ve askeri hastanelerin mevcut varlığına bakıldığında, İmparatorluk Dönemi'nde saygın bir tıp mesleğinin durumu görülecektir. Buna karşılık Yaşlı Plinius (*HN. XXIX. 1*) ve Cato'nun (*De Agricultura*) hekimleri ve hekimlik mesleğini, meslek onuru düşük statüler arasında kabul eden kaynakları incelediğimiz zaman Roma'da ilgi görmeyen ve gelişigüzel bir şekilde kopyalanmış, bir Yunan-Helen tıbbi karşımıza çıkmaktadır. Bu bağlamda, var olan mevcut durumu zamansal açıdan İmparatorluk Dönemi öncesi ve sonrası olarak değerlendirmek daha uygun olacaktır.

Bilindiği üzere Roma'da uzunca bir dönem, şifacılık ve hekimlik, hukuk ve askerlik kadar itibar görmemiştir. Bu sebeple farklı sosyal statülere sahip pek çok hekim bulunmaktadır. Aynı zamanda hekimliğe dair Latin tıbbi ekollerine oluşturulmuş bir temel de yoktur. Bunun yerine soylu ve varlıklı ailelerde, genellikle *pater familias* hekimliği olarak bilinen aile babalarının üstlendiği, hekimlik yaklaşımı karşımıza çıkmaktadır.

Tıp ve hekimliğin Roma dönemindeki gelişimi iki döneme ayrılmaktadır. Bu ayrım Yunan tıbbından önceki ve sonraki dönem olarak gösterilmektedir. Dolayısıyla eldeki mevcut bilgiler itibarıyla Cumhuriyet döneminin sonları ve İmparatorluk dönemindeki, Greko-Roma tıp bilgisine dair durumlar anlaşılmaktadır.

Sivil hekimliğin düşük sosyal statüsü ve gelişimine karşılık Roma'nın askeri yapılanması içinde de durumun benzer düzeyde paralellik gösterdiği düşünülebilir. Fakat tıbbi gelişmelerin çoğu sivil hekimlere kıyasla ordu hekimleri tarafından gerçekleştirilmiştir. Çünkü Galenus ve Dioscorides ve gibi hekimler, orduda görev alarak önemli ilerlemeler sağlamıştır. Bu kapsamda araştırmamızda, orduda yer alan sağlık personelinin

çeşitli görevleri, işe alım, yasal statü ve köken gibi sosyal ve hukuki kavramlardan yola çıkılarak mevcut edebi ve epigrafik kayıtlar ile var olan modern literatür üzerinden, Romalıların hekimlik mesleğine karşı sergiledikleri tutumların askeri kısmı incelenecektir. Kaydedilen ve toplanan verilerden hareketle askeri hekimlerin sosyo-ekonomik-etnik özellikleri ortaya konulmaya çalışılacaktır.

Literatürde Roy Davies'in çalışmaları konuyla ilgili temel araştırmaları oluşturmaktadır. Ayrıca söz konusu yazarın edebi kaynaklar, epigrafik kanıtlar ve arkeolojik kalıntılarla ilgili eserleri bulunmaktadır. Öte yandan P. Baker da konuyu arkeolojik açıdan değerlendirmiştir. Yine L. J. Bliquez de Yunan ve Roma tıbbi araçları üzerine yayınlar yapmıştır. Bunun yanı sıra J. C. Wilmanns, P. Bader ve W. G. Haberling'in de, askeri yazıtların onomastik çalışmasını irdelediği eserleri bulunmaktadır.***

XVIII. yüzyıla ait ilk çalışmalar, Roma'nın askeri sahalarında, profesyonel bir tıbbi sistemin olmadığını göstermektedir (1750'de yayınlanan, *The Manners and Customs of the Romans*, adlı eserde isimsiz Fransız bir yazar, Roma ordusu içinde organize bir tıbbi kolordu varlığına dair, hiçbir kanıt olmadığı sonucuna varmıştır). Ancak 19. ve 20. yüzyıllarla birlikte bu tezler çelişkili bulunmuş ve konuyla ilgili araştırmaların ana yönleri orduya eğitilmiş sağlık birliklerinin de katıldığını iddia etmiştir (Y. Simpson 1856 yılında savunulan önceki tezleri çelişkili bularak araştırmayı yeniden değerlendirmiştir. Yine 1908'de A. von Domaszewski (Diğer çalışmalar, Domaszewski, A. V. (1967), *Die Rangordnung des römischen Heeres*, 2nd ed. Cologne: Graz), 1910'da Haberling ve 1921'de de Meyer Steineg bu tarzda yeniden çalışmalar yapmıştır. Bununla beraber 1932 yılında Gummerus, Roma imparatorluğundaki sağlık görevlilerini incelemek ve bu problemi araştırmak için Roma dönemine tarihlenen hem askeri hem de sivil hekimlerin, mevcut olan tüm yazıtlar hakkında araştırmalar yapmıştır. 1968-69'da ise Scarborough, tıbbi birliklerin var olduğu ancak sistemeleştirilmemiş olduğu tezini savunurken, Nutton 1969, 1995 ve 2004 yılında yaptığı araştırmalarda, Scarborough'un savunduğu tezi tekrar inceleyerek lejyonlar veya yardımcı birimlere ait tüm askerlerin, aynı organize tıbbi yardım sisteminden yararlandığını ifade etmiştir). Bu dönemde, Scarborough, V. Nutton ve R. Davies'in de tıbbi birliklerin mevcut durumu hakkında kabul edilen önceki tezlerle karşı farklı buluntular ve fikirler ortaya koydukları, yakın zamanda da C. Salazar, P. Bader ve P. A. Baker'in, konuya yaklaşımlarında yenilikçi referans noktaları oluşturdukları görülmektedir.

Bulgular

Edebi Kaynaklar

Askeri hekimlerin mevcut durumu Roma askeri yapılanmasının erken tarihinde tartışma konusudur. Nitekim askerlerin büyük ölçüde ihtiyaç olması durumunda birbirlerine silah arkadaşlığı yaptığı kabul edilmektedir.¹² Bu yaklaşım düzenli bir sistemin geliştirilmesine kadar devam etmiş, askerlerin kendi yaralarına bakabilmesi ve silah arkadaşlığı yapmış olduğu varsayılmaktadır. Dolayısıyla Roma'nın erken zamanlarında, yaralılara bakmak için görevlendirilen askeri tıp uzmanları veya düzenli bir tedavi genelgesi olup olmadığı bilinmemektedir. Roma yazarlarının bu noktada farklı fakat fikir verici ifadeleri mevcuttur. Buna göre hekimlerin varlığı üst düzey askeri görevlilere hizmet ile sınırlıdır. Tedavisi ağır ve sağlık durumu ciddi askerlerin ilkyardımları ise, Roma'nın müttefik şehirleri tarafından verilmekte olup, sivil hanelere dağıtılan yaralı askerler ilk olarak buralarda tedavi sürecine girmektedir.

Konuyla bağlantılı en erken referans M.Ö. 437'de Marcus Fabius'un *consül* olduğu döneme aittir. Marcus Fabius, Etrüskler ile yapılan savaşlardan sonra yaralıların *patrici* aileler tarafından tedavi edildiğini aktarmaktadır.¹³ Yaralı askerlerin varlıklı kent sakinlerine gönderilmesi İmparator Alexander Severus'un dönemine kadar devam etmiştir. Kaynakta imparatorun, en düşük rütbeli askerler de dahil olmak üzere yaralı veya ölü askerlerin tüm masraflarının karşılandığı görülmektedir.¹⁴ Özellikle varlıklı hanelerde çalışan köle hekimlerin yaklaşık olarak M.Ö. 3. yüzyıldan itibaren sayılarının artması bu hanelerde tedavi görecektir.

askerler için son derece önemlidir. Fakat öte taraftan bu süreç ordu tıbbı üzerinde ciddi eksikliklere de yol açmıştır. Çünkü Livius, Etrüskler'e karşı Sutrium Savaşı'nı aktardığı bazı pasajlarında hastalık ve yaralanmalardan oluşan ölüm oranlarının savaşta çok daha fazla olduğunu iletmiştir.¹⁵

Benzer şekilde Dionysios Halicarnassos, "*Antiquitates Romanae*: V.36.3" ve Tacitus, "*Annales*: IV.63"de yer alan bölümlerde, yaralıların tedavileri müttefik sakinler tarafından sağlandığı aktarılır. Bunun yanı sıra yine Tacitus MS 69'da, Bedriacum Savaşı'nı anlatan pasajında yaralanan askerlerin birbirlerini tedavi ettiklerinden bahseder.¹⁶

Yaralı askerlerin tedavisi için sistematik ilk gelişimler ise Cumhuriyetin geç dönemlerinde başlamıştır. Buna göre Caesar askeri amaçları doğrultusunda, lejyonlarını böyle durumlarda durdurmuştur. Caesar'ın ihtiyaç duyulduğu takdirde yaralı askerlerini geride bırakarak, onları yakında bulunan kentlere nakliye ettirdiği veya geride garnizonlar kurarak askerlerin sağlık ihtiyacını karşıladığı bilinmektedir.¹⁷ *De Bello Gallico* da yaralı veya hasta askerlerin, ordu ilerlerken küçük garnizonlara bırakılarak tedavi edildiğini belirtmiştir. Yine aynı eserin VI. kitabın 38. bölümünde Caesar'ın, lejyonların güvenliği ve sağlığına duyduğu dikkat de bahsedilmektedir.¹⁷ Öte yandan söz konusu eserde yaralıların sayısı ve durumu rapor edilmesine rağmen, nasıl ve kim tarafından tedavi edildiklerine dair kısıtlı bilgiler yer almaktadır. Ancak belirtilmelidir ki konuyla bağlantılı Augustus öncesi diğer yazarlar da, genel olarak savaşlar sırasında iyileşmek için şehirlerde veteranlığa ayrılan yaralı askerlerden bahsetmektedirler. Örneğin Titus Livius'da XXXVII. kitabında Roma askerlerinin Trakya civarındaki köylerde tedavi edildiklerini aktarmaktadır. Nitekim Livius'a göre iyi bir *praetor* yaralı askerlerini müttefik kale ve kasabalarda tedavi etmekle sorumludur.¹³

Caesar'ın orduyla yakından ilişkisi zamanla tıp ve hekimlik mesleğine yansımıştır. Roma'da hekimlik mesleğine yönelik, sosyal statünün iyileştirilmesi, Caesar tarafından gerçekleştirilmiştir.¹⁸ Hekimlere tüm Roma haklarını vererek vergilerden muafiyet getiren ve hekimliğin toplum içinde sosyal seviyesini yükselten kişi Caesar'dır.

Ordu tıbbı ve tedavilerinin dikkate alınması her devlet adamı ve komutan için aynı düzeyde değildir. Resmi bir askeri sağlık hizmeti, bazı Roma *consullerinin* savaş alanındaki planlamasının bir parçası gibi görünmemektedir. Plutarkhos tarafından aktarılan, Carrhae'deki ağır yenilgide de açıklayıcı bilgiler yer alır.¹⁹ Parthlara karşı savaşa hazırlanan Crassus'a ait bir metinde detaylı keşif gezileri ve savaşın sonrasında, alanda etkin, resmi bir sağlık hizmetinden bahsedilmemektedir.

Cicero da acemi ve usta askerlerin tedavilerine ilişkin bilgiler aktarır. Buna göre acemi erlerin tecrübeli askerlere kıyasla yaralanmalar karşısında umutsuz ve kaygı dolu oldukları anlaşılmaktadır. Cicero'nun ifadelerinden tedavilerin sadece üst düzey askeri yöneticiler ile sınırlı kalmadığı zamanla geniş bir tabana yayıldığı anlaşılmaktadır. Cicero ayrıca ordu tıbbına yönelik bir hekimden bahseden ilk Romalı yazardır.²⁰ Yazar eserinde yaralıları tedavi eden şifacıların varlığına değinir ancak bu hekimlerin varlığı, hekimlerden oluşan bir tıbbi birliği yorumlayacak kadar yeterli kaynağı oluşturmamaktadır.²¹ Klasik edebi kaynaklardan hareketle, askeri tıbbın mevcut durumuna yönelik açık yorumlar yapılmazken yine de savaş alanlarında yaralılarla ilgilenen hekimler olabileceğine dair kanıtlara kısmen de olsa rastlanılabilir.

Bu erken dönemlerde ordu içindeki tedavinin üst düzey subaylarla sınırlı olduğunun bir başka kanıtı ise 2. Kartaca Savaşları hakkında yazdığı epik eserlerle tanıtılan Silius İtalicus'un Trasimene Gölü Muharebesi ile ilgili ifadelerine dayanmaktadır. Buna göre yaralı consül Aulus Atilius Serranus'u tedavi eden, Perusia'lı Marus isimli bir askeri hekimden söz edilmektedir.²² Yine 2. Kartaca Savaşı sırasında, Sicilya'da yer alan Achrada şehrinin, Romalı General Marcellus tarafından kuşatıldığı dönemde Livius bir salgın hastalığın ortaya çıktığını ve Romalı askerlerin ölümlerine neden olduğunu aktarmaktadır.²³ Yazar İtalicus ve Livius,

Romalıların savaş sırasında moral olarak düşüşünü, askerlerin cenazelerini dahi kaldıramadıklarını ve bazılarının bir çıkış yolu olarak intiharı seçtiklerini belirtmektedir.

Tüm bu edebi kaynaklara karşılık, eski Latin metinlerinde askeri hekimlerden net olarak bahseden tek yazar, Geç Roma Dönemi, MS 385 civarında Publius Flavius Vegetius Renuatus'dur. Vegetius'a göre "Romalı subaylar hasta askerleri gerekli gıda ve hekimlerin becerileriyle sağlıklı tutması" gerekmektedir.²⁵

Roma'nın askeri tarihine ait kaynaklar Cumhuriyet Döneminden sonra "phalanxlegion" olarak bilinen Roma ordusundaki mevcut tıbbi duruma daha çok atıfta bulunur. Buna göre erken zamanlarda tıbbi bakım kısıtlıdır ve yaralı askerler için çok az sağlık yarası bulunmaktadır.²⁴ Kaynaklarda bahsi geçen birkaç hekimin varlığına dayanarak, onların orduya düzenli olarak atandıklarından söz edilemez. Ancak sonraki dönemlere ait mezar yazıtlarında, bu role hizmet eden görevlilerin varlığı tespit edilebilir.

Epigrafik Kaynaklar

Edebi kaynaklara karşılık epigrafik bulgular, tasarlandıkları şekilde sunulma ve hekimin mesajını doğrudan iletmesine izin vermektedir. Yazıtlar kişinin sosyal çevreye iletmek ve yansıtmak istediği belirli bir imaj fikrine yönelik analizi daha kolay kılmaktadır.

Ordu tıbbi açısından, arkeolojik kalıntılar geniş ölçüde üç ana gruba ayrılır. Birincisi, askeri hastaneler, su ve kanalizasyon sistemleri gibi insan sağlığı üzerinde etkisi olan tüm mimari yapılardır. İkincisi ise askeri kamplarda çok sayıda bulunan ve yine Roma ordusunda yüksek düzeyde tıbbi bakım olduğunu kanıtlayan tıbbi araç-gereçlerdir ki bunlar günümüzün cerrahi araçları ile karşılaştırmalar yapabilecek düzeydedir. Son olarak da verilerin büyük bir çoğunluğunu oluşturan yazıtlar üstündeki bilgilerdir.

Roma ordusunun sağlık hizmeti organizasyonu önemli, ancak parçalı bilgiler sunan epigrafik bulgulardan öğrenmekteyiz. Roma'da hekimleri konu alan 800 kadar yazıt bulunmaktadır.²⁶ Bunlardan 108'i askeri hekimler, hemşireler ve hastanelerdeki idari personelden bahsetmektedir.²⁷ Epigrafiye göre ordu sağlık personeli tüm askeri birimler içinde, prestij, itibar ve mesleki yeterliliğe göre görev almıştır. Ancak burada şu hususu belirtmekte fayda var; bu atamalar savaş gücünün yanında kendi birimleri ve safları içinde yer almıştır.

Principatus döneminde, Roma ordusunun yeniden örgütlenmesi, tıbbi düzenlemelere de yansımıştır ve profesyonel çalışanlara dayanan bir tıbbi sistem getirmenin gerekliliği kabul edilmiştir.²⁸ Buna göre daimi veya geçici kamplardaki ordular için, ordunun her bir bölümüne hekim (*medicus* veya *iatros*), atamaları yapılmıştır. Askeri hekim yazıtlarının çeşitli askeri birimlere ve statülere dayanıyor oluşu bu bilgiyi doğrulamaktadır.

Epigrafik bulgular çoğunlukla "medicus" terimini referans almaktadır. Yazıtlar *medicus*'un yanında bir askeri birim olarak, *medicus duplicarius*, *medicus cohortis*, *medicus legionis*, *medicus alae*, diğer uzmanlık alanlarını belirten birimler; *medicus ocularius*, *medicus clinicus*, *medicus chirurgus* ve tartışılmaya açık olan; *medicus castrensis* veya *castrorum*, *medicus ordinarius*, *miles medicus* terimlerine atıfta bulunur.²⁹ M.Ö. 1. yüzyılda kurulan Roma'nın etkili askeri sağlık sistemi içinde orduya *militēs medicus*, askeri hekimler olarak çoğunlukla Yunanların oluşturduğu hekimler eşlik etmiştir. *Immunes*, vergiden muaf statüyle bazı askerlere ilk yardım eğitimi verilirken hekimler *capsarius*, asistanlar tarafından desteklenmişlerdir. Zamanla askeri hekimler *medicus chirurgus* ve *medicus oclularis* olarak uzmanlık alanları geliştirmiş ve yapılandırılan sıhhi birimler, piyade ve süvari gibi kara askerlerinin yanı sıra deniz gücüne de yansımıştır. Buna bağlı olarak görev zorluğu sebebiyle, çift maaş alan filo hekimleri yani *medicus duplicarius* istihdam edilmiştir.³⁰ Geniş bir coğrafyaya dağılım gösteren Roma, stratejik noktalara iyi organize edilmiş askeri hastaneleri ile kalıcı tıbbi tesisler sağlamıştır. Askeri sağlık hizmeti devamında at ve diğer hayvanların bakımını yapan veteriner

hekimler ile zehirli hayvan ısırıklarının tedavileri (*marsus*) gibi veterinerlik hizmetleri veren diğer sağlık çalışanlarının da orduda görev yapmasını sağlamıştır.³¹ Tıbbi personelin yanı sıra, benzer birime sahip askeri birimlerle çalışan başka uzman destek personeli yine geç yüzyılda Tarrentus Paternus'a ait *Digesta*'da açıkça belirtilmektedir.²⁹

Hekimlere atfedilen bu başlıklar içinde *medicus legionis* (CIL. XIII. 5208; CIL. V. 4367.); lejyon hekimi, *medicus cohortis* (CIL. VI. 2594; CIL. III. 10854); cohort hekimi, *medicus alae* (CIL. XI. 300, CIL. XI. 3007.); ordu kanatlarında görev yapan hekim, *medicus castrensis/ castrorum*(CIL. XIII. 1833; CIL. VI. 31172.); kamp hekimi, *medicus chirurgus* (AE. 1945, 62.); cerrah, *medicus ocularius* (CIL. III. 209); göz hekimi, *medicus ordinarius* (CIL. III, 5959; 6532; CIL. III, 4279; CIL. VII, 690; CIL. VIII, 18314; CIL. XIII 11979.); bir *centurion* rütbesinde olan hekim, *medicus duplicarius* (ILS 2898.); filo hekimi ve yardımcı personel, *capsarius* (CIL III, 13386; CIL XIII 5623 ; CIL XIII, 11979 ; CIL VIII, 2563 ; ILS 9095 ; ILS 9169 ; AE 1986, 594.); hemşire, *discentes capsariorum* (ILS 2438; AE 1906, 9.); stajyer veya yardımcı hemşire, *marsus* (CIL VIII, 2618, 2564.); yılan ve akrep sokmaları tedavisinde uzman kişi, *librarius* (AE 1965, 35.); *valetudinarium*'da (askeri hastane) arşiv ve muhasebe, *pequarius*; hayvanlar ve taşınacak malzemeler, *seplasiarius* (CIL XIII, 6778.); ilaçlar ve güzel kokulardan sorumlu olarak tanımlanmaktadır.^{27,32} Edebi ve epigrafik kaynakların birtakım eksiklikleri ve aynı zamanda bu başlıklardaki belirli kelimelerin etimolojisi nedeniyle, bazı terimlerin arkasında ne olduğu tartışma konusudur. Epigrafik buluntular İngiltere'den, Suriye'ye, Almanya'dan, Kuzey Afrika ve Mısır'a kadar dağılmaktadır.

Yazıtlara ek olarak MS 90'a tarihlenen Vindolanda (Chesterholm, İngiltere) yazışma tabletlerinden birinde de, yardımcı bir birim olan "*Cohors Tungrorum*" tarafından aktarılan bir sağlık raporu sunulmaktadır. Buna göre 296 askerin 265'i iyi durumdadır, 31 kişinin ise tıbbi bakıma ihtiyacı vardır. Bunlardan 15'i baş ağrısı (*aegri*) gibi çeşitli hastalıklardan, altısı yaralı ve 10'u göz hastalıklarından (*lippientes*) muztarıptır.^{32,33}

Askeri dış hekimlerinden ise söz eden yazıt ya da kaynak günümüze ulaşmamıştır. Nitekim dış ile ilgili hastalıkların tedavisi de diğer askeri hekimler tarafından yapılmaktaydı.³⁴

Ek olarak *medicus* veya *iatros*'a, hekimlerden bahseden birçok yazıtın yanı sıra, Trajanus Sütunu'ndaki bazı kabartma sahneleri²⁹, eğitilmiş hekimlerin lejyonlardaki diğer kanıtlarını pekiştirmektedir.³⁵ Burada, Daçya Savaşı'nda yaralanan bir askerin bacağından tedavi edildiği gösterilmektedir. Bu da tedavi uygulayan kişinin ya bir *miles medicus*, askeri hekim ya da bir *capsarius*, hemşire olduğuna dair önemli bir bulgudur. Sütündeki görüntü büyük olasılıkla bir *capsarius*'a aittir. Çünkü yanında ilaç ve tıp kutusu olarak bilinen "*capsa*" tasvir edilmektedir.²⁹ Hekimin üniforması Roma askerlerinininkine benzerdir ancak omzundaki ilk yardım çantası ve alet malzemesi onun ayırt edici bir unsuru olarak ön plana çıkmaktadır. Sahnenin sol tarafında ise iki Romalı asker yaralı bir silah arkadaşını taşımaktadır. Bu sahne de, ön tedaviden sonra askerin, daha genel bir tedavi için yakınlardaki bir Roma evine veya *valetudinarium*'a gönderildiğini işaret etmektedir.³

Hekimler genellikle *tituli sepulcrales* (*tituli militares*)³⁶, mezar yazıtları üstünden bilinmektedir. *Tria nomina* ve *dua nomina*'ya bakılarak hekimlere ait birtakım soy bilgilerine ulaşılabilir. İsimlerine dayanarak, listelenen askeri hekimlerin çoğu, lejyonlara, praetorian muhafızlara veya kent *cohort*'larına dâhil edilecekse, vatandaşlık statüsü gerekli olacağı için, askeri hekimler Roma vatandaşı kabul edilmektedir. Fakat hepsinin *ingenuus*, yani özgür doğmuş olduğu çıkarımında bulunmak yanıltıcı sonuçlar doğurabilir. Yazıtlarda özgür doğmuş vatandaşlar ile azatlılar arasında ayırım yapmak kolay değildir. Epigrafik kaynaklar içinde çok az hekim kendi kökenine yönelik bilgiler atfetmektedir. Ancak askeri hekimler köle statüsünde ise kesinlikle azat edilmişlerdi. Çünkü bu statü *cohortes uigilum* ve deniz filosu hariç tüm birimler için gerekli bir durumdur.²⁷

Mezar yazıtları, şahıs isimlerinin kullanımı konusunda önemli bilgiler aktarırken, diğer yandan kişinin etnik kökeni, mesleği, yaşı, mensubu olduğu *tribusu* ve sosyal statüsünü (*servus/a*: köle, *libertus/a*: azatlı, *peregrinus*: vatandaş olmayan, yabancı, *ingenuus*: yerli, asil, özgür doğmuş) belirlemeye yardımcı olmaktadır. Temel olarak özgür doğmuş bir Roma vatandaşı üç isim taşımaktadır ve bunlar sırasıyla *praenomen* (ön ad), *nomen gentile* (*nomen gentilicum*) / *nomen* (soyadı) ve *cognomenden* (takma ad) oluşmaktadır.³⁷

Yazıtlar, Yunan, Hellen ve Roma döneminde şifacıların uygulamalarına dair veriler sunarlar ancak bu durum çoğu zaman hekimlerin sosyal statülerine ilişkin tartışmalara neden olmaktadır. Örneğin “*medicus*” terimi bir yandan profesyonel bir tıp pratisyeninin varlığını bir yandan da sıradan bir asker olarak görev yapan bir yardımcının varlığını belirtmektedir.

Tartışma

Köken, Yaş, Eğitim, Sosyal Statü

Augustus ile birlikte birçok Roma imparatoru, hekimlerin ordunun bütün yapılarına dâhil edilmesi gerekliliğini kabul etmişlerdir. Devamında Tiberius, Traianus ve Hadrianus gibi diğer imparatorlar da askerlerin iç bölgelere hizmet etmesini teşvik etmek için tıbbi bakım vaat etmiştir. Bu müdahalelerin yanı sıra, yaralı, hasta ve önemli askeri kişilerin tedavilerinin yapılacağı hastahane olarak kullanılan *valetudinarium*, tedavi alanlarını ordu kamplarıyla yakınlaştırmıştır.³⁸

Epigrafik bulgular sadece ordudaki çeşitli tıbbi pozisyonlar hakkındaki bilgileri değil, aynı zamanda tıp personelinin neredeyse tüm askeri birimlere ayrıldığı gerçeğini de ortaya çıkarmaktadır. Roma imparatorluğunun ana saldırı gücü lejyona ek olarak, sağlık personeli, yardımcı birimleri (*cohortes* ve *alae*) arasında, Roma şehrinde (*cohortes urbanae*, *cohortes praetoriae*, *cohortes vigilum*, *equites singulares Augusti*), aynı zamanda donanmada (*classis Misensis*, *classis Ravennas*), ve düzensiz birlikler (*numerus*) arasında istihdam edilmiştir.³²

Özellikle Trajanus ve Hadrianus dönemlerinde her ordu biriminde ve donanma gemisinde hekim olduğu kabul edilmektedir. Trajanus yönetimindeki Roma ordusu, her birinde 6.500-7.000 adamdan oluşan 10 *cohort* ve bir hekim bulunan 25 ila 30 lejyondan oluşmaktadır. Şehir muhafızları ve itfaiyecisi olarak görev yapan dokuz praetorian *cohortu*, dört şehir *cohortu* ve *vigiliinin* her birinin dört doktoru vardı.³⁸ Bir başka kabul edilen görüşte ise MS 2. yüzyılın ortalarında Roma ordusu yaklaşık 400.000 düzenli birliklerden oluşmaktadır. Yeterli tıbbi bakımı sağlamak için en azından bu sayıdaki askerin yaklaşık 600 ila 800 hekime veya lejyon başına yaklaşık 10 hekime ihtiyacı vardır.³⁹ Bu hekimler *principales* veya görevlendirilmemiş memurlar olarak sıralanmışlardır ve bu durum, muhasebeciler, kâtipler ve saha birimlerine bağlı diğer savaşmayan birliklere kabaca eşdeğer bir pozisyonudur.^{21,27} Ayrıca askeri hekimlerin bir *collegium*, dernek üyesi olduğu kabul edilmektedir (ILS 2438; AE 1906, 9; CIL X 3441; RIB 2315; CIL VII 1144).

Roma güvenilir ve etkili bir askeri tıbbi hizmet oluşturmak için orduya nitelikli personel alımını genel olarak iki şekilde yapmıştır. Birincisi eğitilmiş ve tecrübesi olan sivil hekimler uzun vadede askere alınabilir ve birimlere dâhil edebilirlerdi. İşe alım uygulaması, sınırlı bir süre (17 gün ila 5 yıl) hizmet eden yirmili yaşlarındaki (23 ila 26 yaş arası) hekimler için tanınmıştır. Çünkü bu bireylerin 20 yaşına kadar tıbbi bir eğitim aldıkları kabul edilmektedir. İkinci bir seçenekte ise, ordu sivil hekimleri sınırlı bir süre için işe almaktaydı ve bu hekimler Roma yasasına göre asker olmamışlardır. Belli bir ücret ödenerek mevcut ihtiyaçlara ve koşullara göre değişen bir sözleşme yapılan bu hekimlerin, bir dönem için hizmet etme zorunluluğu yoktur. Bu işe alım süreci sağlık personeli sayısının yetersiz olduğu durumlar için kullanılmıştır. Bununla birlikte epigrafik kayıtlarda, bir lejyonda asker olarak hizmet vermeye hak kazanabilmek için özgür vatandaş olmak gerektiği gerçeği dışında sözleşmeli olan bu sivil hekimleri tanımlamak zor bir durumdur.

Dolayısıyla lejyonlarda çalışan, azat edilmiş veya vatandaş olmayan, yabancı hekimlerin askeri statüsü yoktur. Ayrıca evlilik de başka bir belirleyici faktör olabilir. Çünkü askerlerin, MS 197'de İmparator Septimius Severus tarafından verilen imtiyazlara kadar evlenmelerine izin verilmemiştir. Bu nedenle, Severus döneminden önce evli olan ve zorunlu hizmetlerini tamamlamamış olan hekimlerin sivil hekimler olması muhtemeldir. Çünkü yasa bağlamında tam anlamıyla asker kabul edilmezler.^{27,40} Söz konusu hekimler, 25 yaşında olan ve Housesteads'ta, Hadrian Duvarı'nda bulunan "*Cohors I Tungrorum, medicus ordinarius*"u Anicius Ingenuss'tan (*Borcovicium. D(iis) M(anibus) Anicio Ingenu[o], medico ord(inario) c[o]h(ortis) I Tungr(orum)). Vix(it)"an(nis) XXV."* CIL VII 690; RIB 1618)³⁵, Afrika'da, Lambaess'de, 85 yaşında ölen hekim Caius Papirius Aelianus'a (*D(iis) M(anibus) O(ajo) Papirio Aeliano, medico ordinario leg(ionis) III Aug(ustae), vix(it) annis octaginta quinque, m(ensibus) septem, diebns quindecim, Papiria Vitalis conjugii dignissimo*" CIL VIII, 18314; ILS 2432) kadar çeşitli yaş aralıklarına sahiptir.³⁴

Roma ordusu İmparatorluk Dönemi ile birlikte, tıbbi bakımda standartlaşmış bir müfredat ve kendi hekimlerini eğitmek için bir programa, kapsamlı bir eğitim ve geniş deneyime sahiptir.³⁸ Tedavinin kalitesi, statüye ve hekimlerin kökenine bağlı olarak değişmektedir. Sadece yüksek masrafları karşılayabilecek olanlar iyi bir eğitim almak için Mısır ve Efes gibi iyi düzeyde sağlık merkezlerine seyahat edebilmiştir. Ayrıca tıbbi metinler de pahalı ya da ulaşılması güçtür. Bu sebeple hekim loncaları genellikle üyelerin yararına metinler satın alır ve tıbbi kitaplar da tüm askeri kalelere gönderilirdi. Bu şekilde, tıbbi bilgi imparatorluğun her köşesine yayılmaktaydı.⁴¹

Askeri hekimlerin sivil meslektaşlarına karşı ekonomik bir rekabeti bulunmamaktaydı. Çünkü askeri hekimler farklı ayrıcalıklara sahiptiler. Orduda tıbbi personel olmak mali açıdan cazipti. Çünkü kayıtlı hekimler düzenli maaş alıyorlardı. Buna ek olarak, deneyim ve kariyer için çoğu zaman orduda hasta veya yaralı asker bulunmaktaydı. Hekimler şiddetli travma (kırık ve çıkık, trepanasyon, amputasyon, vb.) nedeniyle karmaşık cerrahi operasyonları yönetebilmeli, hastalık, salgın veya fiziksel rahatsızlıktan mustarip askerlerin günlük bakımı ile başa çıkabilmeliydi. Aynı zamanda imparatorluğun güvenliği adına askerleri sağlıklı tutmak için kampların temiz ve hijyenik olmasını sağlamalıydı. Öte yandan hekimden hekime değişen hizmet yıllarını tamamladıktan sonra, bazı askeri hekimler ordu içinde kalabilirdi. Çünkü yardımları ve deneyimleri askerlerin sadece bandaj sarma bilgilerine ek olarak paha biçilmez bir uğraştır. Bazıları ilerleyen yaşlarına rağmen, yaralıları ve hastaları tedavi edebilir, aynı zamanda hekim olmayı amaçlayan askerleri eğitebilirlerdi. Ordudan ayrılmaya karar veren askeri hekimler hizmet ettikleri süre boyunca çok sayıda teknik beceri ve eğitim kazandıkları için sivil yaşamda da hekimliğe devam edebilirlerdi.²⁷ Örneğin Marcus Ulpius [Tele]Sporus'un önce Germania Superior'daki "*Ala Indiana Gallorum*" kampında, sonra "*Mauretania Tingitana'daki ala III Asturum*" da, daha sonra Ferentium'da (*medicus salariarius ciuitatis Ferentiensium*) sivil bir hekim olarak çalıştığı bilinmektedir (CIL XI, 3007.).

Büyük kentlerde *taberna medica* olarak bilinen kliniklerde görev yapan sivil hekimlere kıyasla askeri hekimler önemli cerrahi uygulamalar gerçekleştirmiştir. Örneğin Plutarkhos, göğsünün altından aldığı kılıç yaralanmasıyla, bir askeri tedavi eden Cleanthes adlı genç bir ordu hekiminin başarılı bir cerrahi girişimini aktarmaktadır (Vit. Cat. Mai., Min. LXX. 6.)

Ordudaki tıbbi birliklerin toplum üzerindeki genel etkisi düşünüldüğünde iyi bir işveren olduğu açıktır. Buna bağlı olarak ordunun büyüklüğü bağlamında 600-800 hekimin görev yaptığı tahmin edilmektedir. Ayrıca asker alımlarının incelenmesi, Roma ordu teşkilatlanması içinde hekimlerin kapsamlı bir rol oynadığını göstermektedir. Hekimler, lejyonlarda tıbbi tedaviyi standartlaştırmaya yardımcı olmak için bir el kitabı geliştirdiler ve orduya sadece sağlıklı askerlerin girmesini sağlamak için fiziksel muayeneler yaptılar. Geç antik çağda derlenen, ancak ilk iki yüzyıla ait bilgileri içeren askeri konularda Vegetius, askerlik hizmeti için en uygun işe alımları seçmek için bir dizi kistas sunmaktadır. Vegetius, askerlerin şehir sınırları içinden veya

taşra yerleşimlerinden seçilmesini faydalı bulmaktadır. Yazar ayrıca orduya seçilecek elverişli acemilerin seçimlerinde, yüz ve fiziksel durumlarının etkili olabileceğini düşünmüştür.^{26,42} Bunların yanı sıra Vegetius askeri konularda yetkili olanların yaptıkları günlük egzersizin, askerlerin sağlığına bir hekimden çok daha fazla katkıda bulunduğunu aktarmaktadır.⁴²

Hekimler, hemşireler ve idari personele atıfta bulunan mezar yazıtlarından hareketle Roma'da tıp çalışanlarını, toplumun orta sınıfına ait düşünebiliriz. Hekimlerden bazılarının himayesinde bir kaç azatlı ya da bir dizi köle olduğu düşünülmektedir. Ancak, sahip oldukları servetler ve ait oldukları sosyal statüler, yazıtların gösterişli özelliğine göre belirlenirken dikkatli olmak gerekmektedir.²⁷

Listelenen 108 mezar yazıtı içinde sekiz hekimin yasal durumu belirsizdir. 10 *peregrinus*, yabancı ve sıfır köleye karşı, 68 Roma vatandaşı hekim bulunmaktadır. Fakat yine de garnizonların yakınında yaşayan sivil hekimler gibi, büyük salgın hastalıklar veya askeri problemler sırasında köle hekimlere de başvurulduğu tahmin edilmektedir. Vatandaş olan 68 hekimden 38'i büyük olasılıkla özgür doğmuş, 30 kişi azat edilmiştir. Muhtemel olarak, birkaç *peregrinus* dışında hekimlerin çoğu Yunan kökenli, bazıları ise belirli ordu birimlerine dahil edilmek için uygun yasal statüye sahip olmadıkları sebebiyle, sözleşmeli sivil hekimler olarak görev yapan Roma vatandaşlarıdır. Epigrafik kaynakların sunduğu kadarıyla, Yunanca bir isim azatlı bir hekimi tanımlamak için bir ipucudur. Kölelerin genellikle efendilerinden bir Yunan ismi aldığı bilinmektedir. Ancak, soylu, özgür doğmuş bir Roma vatandaşının ailesinden bir üyenin de bilime, özellikle tıp alanına ilgi göstermesi için bir Yunan takma adı seçmesi yaygındır. Yanı sıra tıbbi bir hizmet üyesinin kökenini belirlemek için, bir şehir veya bölgenin isminden oluşan sıfatlar veya nerde doğduğunun (*ex natione, domus*) açık bir şekilde bahsedilmesine pek güvenilmemektedir. Çünkü bu referanslar nadiren bulunmaktadır. Bu nedenle hekimlerin isim kökenlerine, ön ad (*praenomen*), soyadı (*nomen gentilicum, nomen gentile*) ve takma ada (*cognomen*) inmek gerekmektedir.

Onomastik olarak 65 tam veya parçalı isimden, tek yerel isme kadar (Galya kökenli, Lyon'daki kampın doktoru olan Bononius Gordus CIL XIII.1833.) yazıtlar çeşitli bilgiler sunmaktadır. Diğer tüm hekimlerin Latince soyadı vardır. Bununla birlikte 83 hekimin takma adına da ulaşmak mümkündür. Latin takma adlarının baskın olduğu yazıtlar içinde, yerel takma adı oranı soyadları benzer olarak bir Galya kökenli (Gordus), bir Mısırlı (Serapammon) ve bir Suriyeli (Malchus) ile çok düşüktür.²⁷ Sivil hekimlerde ise bu durum ön ad ve soyadlarıyla Yunan adları baskın gelmektedir. (Alexander, Philomusus, Heracles, Menander vb.)

Valetudinarium olarak bilinen askeri hastanede ve askeri sahalarda görev yapan tıbbi-idari personelin kökeni de farklı değildir. Latince isimler baskındır. Beş imparatorluk kökenli dâhil olmak üzere 12 soyadının tümü, Latin isimlerinden oluşmaktadır. Örneğin Lambaesis'teki lejyoner kalesinde, bir capsarius'a ait yazıtta bu durum görülmektedir (ILS 2438). Takma adlarında ise, bilinen 13 takma adından, dokuz Latince, iki Yunanca ve ikisi bilinmeyen bir kökene sahiptir. Bu nedenle, hekimlere kıyasla, ordunun hemşire ve tıbbi-idari personeli içinde Yunan kökenli daha az birey bulunmaktadır.

Bir hekim adının kökeni, o bölgede doğduğunu iddia etmek için yeterli kanıt değildir. Örneğin, birçok Yunan, İmparatorluk çağında İtalya'da ve batı kentlerinde yaşamaktaydı. Örnekler arasında takma adı, üç isimle birlikte, Yunan kökenli olan ve "*Cohors IIII Aquitanorum equitata ciuium Romanorum*" birliğinde bir hekim olan Marcus Rubrius Zosimus bulunmaktadır ("*I(ovi) O(ptimo) M(aximo), Apollini et Aesculapio, Saluti, Fortunae, sacr(um) pro salute L(ucii) Petronii Florentini, praef(ecti) coh(ortis) quartae Aq(uitanorum) eq(uitatae) c(ivium) R(omanorum), :M(arcus) Rubrius Zosimus, medicus coh(ortis) s(upra)s(criptae), domu Ostia v(otum) s(olvit) l(ibens) l(aetus) m(erito)*" CIL XIII. 6621). Hekim bir Roma vatandaşıdır ve adı Latin soyadı ile bir Yunan takma adı ile ilişkilendirilmiştir. Bu nedenle Zosimus'un kökenleri olabilir ve özgür bir adam kabul edilebilir. Messina'dan başka bir mezar yazıtında ise Yunan kökenli bir Roma vatandaşına bir

örnek daha verilebilir. “C. Terentius Symphorus, medicus chirurgus, cohors IIII praetoria, AE 1945, 62” mezar yazıtıyla Sicilya'da çok yaygın olan takma ad, belki de Yunan kolonileri tarafından kurulan bir şehir olan Messina'dan Yunan kökenli olduğunu öne sürmektedir. Ayrıca babası da Yunan kökenli bir takma ada (Syntrophus) sahiptir.²⁷

Kökenlere ait bilgilerin yanında hekimlerin sosyal olarak, askerlik sırasında beklenmedik ekonomik kayıplar için bir takım haklardan yararlanma fırsatı veren “*jus restitutionis*” gibi bazı tazminatlardan faydalandığı görülmektedir. Iustinianus'a ait bir kanunda (X, 53, 1-6), hekimin bazı vatandaşlık zorunluluklarının dışında kaldığı belirtilmektedir.⁴³ Öte yandan belirli bir sağlık hizmeti türüne ait olan çok sayıda gazi hekim, emekli olduklarında hizmetler için önemli bir talep yaratabilirdi. Örneğin Heraclea Pontica'dan bir heykel tabanındaki bir yazıt, “*evocatus*” bir hekim olan Marcius Xenocrates'den bahsetmektedir. Evocatus, görev yıllarını doldurmuş ve tahliye almış, ancak bir subayın davetiyle yeniden askere gitmeyi tercih eden askerlere verilen isimdir. Bu askerler, lejyon içinde sağlanan sağlık hizmetlerinde önemli bir katkıya sahiptir. Marcius Xenocrates mesleği için Heraclea Pontica'da bir sivil dernek tarafından onurlandırılmıştır (κατά τῆρον). Marcius Xenocrates, yazıtından hareketle *evocatus* bir hekim, ya sivilleri tedavi etmemesi gereken bir ordu hekimi ya da askerlere katılan sivil bir hekimdir. Ancak her iki şekilde de, Xenocrates'in hem askerlere hem de sivillere tıbbi hizmetler verdiği bilinmektedir. Dolayısıyla hekimin Yunanca adı ve “*evocatus*” ile olan bağlantısı emekli bir askeri hekim olduğunu ileri sürmektedir. Bu yazıtlar ordu hekimlerinin yerel nüfusa da tedavi uyguladıklarını göstermektedir.²⁹

Romalı askerler emekli olma ve gazilere verilen yardımlardan yararlanma hakkını kazanmadan önce ortalama 20 ya da 25 yıl boyunca görev yapıyordu. Onurlu bir şekilde hizmet süresini dolduran ve hizmetleri karşılığında verilen çok sayıda resmi bronz belgeler, askerlik hizmetinin başarıyla tamamlanmasının önemini göstermektedir. Ancak beklenmedik sebeplerle emekli olan askerler de bulunmaktaydı. İstenmeyen yaralanma veya rahatsızlık durumunda da haklar askerden yana olmuştur. Örneğin Vespasianus'a ait MS 70 tarihli resmi bir kayıt, ordu için elverişsiz olan “*Legio II Adiutrix Pia Fidelis*”te görev yapan bir *causarius*'dan bahsetmektedir. Causarius sağlık problemi sebebiyle ordudan ayrılmış askerdir. Bu durum savaşta yaralanan personelin artık hizmet için uygun olmadıkları takdirde haklarını kaybetmedikleri yönünde bilgiler taşımaktadır. Bu bağlamda hekimlerin gelecekle, İmparator tarafından tahsis edilen görev süresini başarıyla tamamlayan diğer askerlerin geleceği gibi, güvence altına alındığı bilinmektedir. Bir askerin *causarius* olarak ilan edilmesi önemli finansal yansımalar gerektirmiştir. Böyle bir kararın bilirkışı bir hekim tarafından verilmesi gerekmekeydi. Bu yüzden hekimler aynı zamanda İmparatorluk döneminin güçlü zamanlarında Roma sivil mahkemelerinde otorite figürleri olarak görülmüştür. Orduda sağlık öhizmeti sağlamak için en uygun hekimleri bulan aynı idare olduğu için, bir asker tayin edilmeden önce de ordunun hekimlerine danışılmıştır. Benzer şekilde, Roma ordusuna asker alımı fiziki muayene ile şartlandırılmıştır.²⁹

Roma ordusunun her biriminde görev yapan tıbbi personel, farklı unvan ve isimlere sahiptir. Epigrafik kaynaklar, askeri sağlık hizmetinde Roma vatandaşlarının da askeri hekimlik mesleğini yaptığını göstermektedir. Ancak bu hekimlerin çoğu Latince *ingenuus*'lar, yani yabancılardan oluşmaktadır. Buna karşılık Yunan kökenli azatlılar, sivil hekimler arasında daha az olsa da, askeri hekimler içinde de sık sık tekrarlanır. Bu neticeler, çoğu askeri hekimin Yunan kökenli olduğunu ortaya koymaktadır.²⁷

Askeri Hastaneler

Roma askeri tıbbının üst düzeyde olduğunu gösteren ikinci önemli arkeolojik bulgular ise *valetudinarium* olarak bilinen sağlık yapılarıdır. Roma'nın imparatorluk dönemi ile siyasi ve askeri olarak genişlemesi, askerlerin tedavisi ve ordunun bakımını daha zor bir hale getirmişti. Bu nedenle önemli stratejik noktalara askeri *valetudinarium*'lar kurulmuştur.³ Bu hastanelerin sadece askeri personele ait olmadığı, bazı seçkin meslek grubundan olan vatandaşların da kullandığı tahmin edilmektedir. Hastane ve revir olarak

valetudinarium sağlık merkezlerinin, yaralı askerlerin yanı sıra çiftliklerde köleler için de kurulduğu bilinmektedir.^{41,9}

*Valetudinarium*lar kalıcı ve hizmet devamlılığı olan yapılardır. Bu sağlık yapılarından bazıları merkezi ısıtma ve iyi havalandırma sistemleriyle tasarlanmıştır. Bu tedavi mekânları ana koridor, bir yemek salonu, tıbbi malzeme odası, tuvalet ve banyoların yanı sıra hasta bakımı için birçok küçük odaya sahipti. Romalılar, mikropların bulaşma riskini bilmemiş olsalar da, bazen hasta olan bir kişinin etrafında olmanın başkalarını da hasta ettiğini ve ayrı odalarda tedavi uygulamaları gerektiğini fark etmişlerdi.⁴⁴

Hastanelerin standart tasarımları vardır. Bu yapılar açık bir avlunun etrafına dizilmiş beş ila altı yataklık odalardan oluşmaktaydı. Genel bir hastanenin yaklaşık 200 hasta kapasitesinde olduğu kabul edilmektedir. Bu toplam insan gücünün yüzde 5 ila 10'unu barındırmayı varsaymaktır. Özellikle her odanın yeterince havalandırılması hastalar için önem arz ediyordu. Yanı sıra buradaki temel amaç, ilk olarak yaralı askerlerin tedavisini savaş alanında yapmak ve daha sonra yakınlardaki bir sağlık tesisine taşıyarak mümkün olduğunca erken görev dönüşünü sağlamaktır.³⁸

Livius tarafından kaydedilen bir pasajda, *valetudinarium* varlığına dair ifadeler yer almaktadır.¹⁵ Buna göre *valetudinarium* gibi bir sağlık tesisinin varlığı Roma için kaçınılmaz bir durumdur. Çünkü yazar, M.Ö. 294'teki Samnit Savaşları sırasında, yaralanan ve hastalıktan ölen askerlerin iniltilerinden ve çektiği acılardan bahsetmektedir.

Yukarıda bahsedildiği gibi tıpkı askerler için hastaneler olduğu gibi, kölelerin de *valetudinarium* adı verilen hastaneleri vardı ve *medicus commensalis* unvanına sahip bir hekim kölelerin bakımıyla ilgilenmekteydi. Ayrıca özel tedavi gören sporcular ve yaralı gladyatörler için de başka *valetudinarium*'lar mevcuttu. *Frictores* ve *unguentarius* adlı sağlık personelleri buralarda hizmet veriyorlardı. Öte taraftan mobil lejyonlar için de çadırlardan oluşan *valetudinarium*'ların olduğu bilinmektedir.⁴³

Hastanelerde *capsarius*, *discentes capsariorum*, *marsus*, *librarius*, *pequarius*, *seplasiarius* adlı görevliler bulunmaktadır.²⁷ Yazıtlar da görüldüğü üzere *capsarius*, *valetudinarium* personeli içinde önemli görevlere sahiptir ancak meslektaşları hekimler gibi uzmanlık seviyesine sahip değildir.²⁹ Hastane yönetimi ise *praefectus castrorum*'un denetiminde olan *optio valetudinarium*, *optio conualescentium*, *medicus primus* tarafından üstlenilmiştir. Daha alt birimlerde ise *veterinarius*, *praefectus penus*, *medicus chirugus*, *medici ordinarii*, *nutricem*, *coquus*, *sesquuplicarius medicus*, *custus animalia oneraris*, *cibum inspector*, *custos iumenta* gibi görevliler yer almaktadır.⁴⁵

Hastanelere ait kalıntılar ve hekim yazıtların yanı sıra diğer önemli bir bulgu ise tıbbi araç-gereçlerdir. *Valetudinarum* olarak tanımlanan yapılara ait kazıların ilk yıllarında, çok miktarda ortaya çıkan tıbbi aletler bulunduğu yapıyı askeri hastane olarak karakterize etmiştir. Bu durum onu takip eden tüm saha çalışmalarında genel kabul görmüştür. Ancak bazı kazılarda hiçbir tıbbi araç-gereç bulunamamıştır. Böyle durumlarda çeşitli odalarla çevrili bir avlu düzeniyle, yapı konumu veya düzeni itibarıyla bir askeri hastane olarak tanımlanmaktadır.³³

Roma askeri kale ve kamplarının, konutlar, kışla, ahırlar, hamamlar, su kemerleri, kanalizasyon sistemleri, tuvaletler, tahıl ambarları, sığınaklar, revirler gibi farklı türde hizmet veren çeşitli binalara sahip, kompleks bir mimariye sahip olduğu bilinmektedir. Genellikle her kalede bir *valetudinarium* bulunduğu ve tüm askeri hastanelerin benzer plan ve tasarıma sahip oldukları görülmektedir. Hastanelerin tasarımı büyük ölçüde, ordu seferdeyken sahra hastaneleri olarak kullanılan çadırların düzenlenmesinden evrilmiştir.⁴⁶ Anadolu'da da Roma lejyonlarının olduğu bilinmektedir. Küçük Asya'nın, önemli sağlık merkezleriyle İskenderiye ile birlikte tıbbi ekollerin başında olduğu okullara ve tıbbi merkezlere sahip olduğu kabul edilmektedir. Örneğin Genç Plinius'un İmparator Trajanus'a yazdığı mektuplarda, bazı hekimlere Roma vatandaşlığı verilmesi için

istekte bulunduğu kaydedilmiştir. Bununla birlikte Anadolu'da bulunan “*Legio IV Scythica, Legio XII Fulminata, Legio XV Apollinaris, Legio XVI Flavia Firma*” lejyonları yakınlarında *valetudinarium* olması muhtemel ve merak verici bir durumdur.

Anadolu ile bağlantılı olarak, Kapadokya'daki Roma lejyonunda askeri *valetudinarium* bulunmaktadır. Kamp subayının burada asker için ısınma ve yaşam malzemesi istediği bir belgede kaydedilmiştir. Fakat Anadolu'da çok sayıda lejyon birlikleri farklı bölgelerde konuşlanmıştır. Dolayısıyla arkeolojik kazılarla gün ışığına çıkarılabilecek diğer askeri *valetudinarium*'ların varlığı muhtemeldir.

Gaius Julius Hyginus, askeri hastanenin MS I. yüzyılda her askeri kampın bir parçası olduğu aktarmaktadır.³³ MS I. ve II. yüzyıllarda 25 ordu hastanesinin inşa edildiği varsayılmaktadır. Bu hastanelerin kalıntıları, İngiltere'den Ortadoğu'ya kadar yayılmaktadır.³⁸ Bu tür hastanelerin en iyi arkeolojik örneklerinden birisi Düsseldorf yakınlarında, MS 100'e tarihlenen *Novaesium* olduğu söylenebilir.⁸ Arkeolojik olarak tanımlanan ilk Roma askeri *valetudinariumu* ise Ren'de bulunan Neuss lejyon kalesinde bulunmaktadır.³³ Bununla birlikte Novae, Stojnik am Kosmaj-Gebirge, Oberstim, Vindonissa, Ulcisia Castra, Vetera, Quintana, Aequae Mattiacorum, Hod Hill, Haltern, Ehngen- Risstissen, Locica, Valekenburg, Carnuntum, Isca Silurum, ve Beroea'da ordu tıbbıyla ilişkili sağlık tesislerine ait arkeolojik buluntular vardır.^{29,34} Ayrıca Atina donanmasında Therapia ve Roma donanmasında da Asklepios adında bir geminin olması, gemi hastanelerinin de olabileceğini düşündürmektedir.⁴⁷

Roma'da ordu kamplarının kurulacağı yer ile ilişkili en yakın kaynak Vegetius'un çalışmasıdır. Vegetius, ordugahlar yeterli miktarda yakacak odun, tahıl ve su kaynaklarıyla ile hijyenik ve stratejik bir yerde inşa edilmesi gerektiğini, kalıcı veya uzun süre kalınacaksa, sağlığa elverişli bir bölge tercih edilmesini belirtmiştir. Ayrıca iklim ve mekânında göz önünde bulundurularak çadırlar veya kaleler, bataklıkların yakınında ya da çorak ovalarda, zararlı veya sağlıksız ortamlara kurulmaması gerektiğine de dikkat çekmiştir. Yazarın bu notları aslında diğer kaynaklara kıyasla farklı bir planlama değildir. Bu durum Vitruvius, Varro ve Columella'nın benzer mimari ve mühendislik yorumlarına ek olarak nitelendirilebilir.⁴⁸

Roma İmparatorları ve Ordu Hekimleri

İmparatorluk döneminde bazı hekimler statü olarak, politikacılar ve hukukçular ile aynı sosyal seviyeye yükseltilmiştir. Roma askeri hekimleri içinde bilinen en etkili hekimlerden biri olan Dioscorides *De materia medica* adlı eserinde, ordudaki deneyimlerinden hareketle ilaçlarla ilişkili sistematik bir yaklaşım sunmaktadır.³⁰ Dioscorides İmparator Nero'nun ordularında hekimlik yapmadan önce, İskenderiye'de eğitim görmüştür ve kariyerine asker hekim olarak devam etmiştir. Roma lejyonlarına verdiği hizmetten ötürü birçok avantaja sahip olan Dioscorides, orduyla seyahatleri esnasında, Hipokrat'ın dahi ulaşamadığı birçok bitki türünü inceleme şansını elde etmiştir. İyi bir gözlemci ve doğa bilimci olan Dioscorides, tıbbi olarak faydalı bitkilerin kökenleri, habitatları, büyüme özellikleri ve uygun kullanım koşulları hakkında değerli bilgiler toplamış ve ayrıca mineral ve hayvansal ilaçlardan oluşan tedavileri de incelemiştir. Nitekim günümüzde farmakologlar Dioscorides'in tariflerinde analjezikler, antiseptikler, emetikler, laksatifler, güçlü purgatifler ve benzeri değerli terapötik etkin maddeler için tarifleri kullanmaktadırlar.⁴⁹

Tiberius'un hekimi olan Karikles de, imparatorun geçirdiği önemli bir hastalıkta ön plana çıkar. Suetonius ve Tacitus, Karikles'i tıp bilgisi değerli bir hekim olarak kaydetmektedir. Tiberius aynı zamanda yaralılara kendi hekiminin hizmetini sunmuştur.^{13,43}

Stertinius Xenophon da (*archiatros*), Roma İmparatoru Claudius'un başhekimisi (*ἀρχίατρον τῶν Σεβαστῶν*) ve *apokrimata* (imparatora yazılan dilekçeler, sorular) vermekten sorumlu bir hekimdir. Stertinius Xenophon *tribunüslük* yapmıştır ve bir zamanlar bir *praefectus fabrum*³⁶ (Ordu içinde subay, iyi eğitilmiş mühendis ve zanaatçı, *εὐεργέτην τῆς πατρί | [δ]ος*). Hekim Scribonius Largus da Claudius'la birlikte MS 43,

Britanya'daki savaşta yanında bulunmuştur. Sicilya kökenli hekim çeşitli ilaçlar geliştirmiştir ve imparatorluk ailesinde iyi bilinen bir hekim olarak Britanya'dan döndükten sonra, böcek ve yılan ısırıkları ile zehirler ile panzehirler, gut hastalığından baş ağrısına ve yaralanmalara kadar çeşitli bölümlere ayrılan tıp kitabını yazmıştır.⁵⁰

İmparatorluk Dönemi'nde hekimler bazen önemli siyasi pozisyonlara giren etkili figürler olarak karşımıza çıkar. Örneğin Trajanus'un, Daçya savaşlarında imparatora eşlik etmiş hekim Criton, resmi bir tarihçi olarak görevlendirilmiştir. T. Statilius Criton, Daçya Savaşları tarihçisi, *procurator* ve imparatorun dostudur. Efes hekimler loncası tarafından onurlandırılmıştır.⁴⁰

Ayrıca hekim L. Gellius Maximus İmparator Caracalla'nın dostudur. Kamu hekimi (*archiatros*) olarak Yunan kökenlidir ve Efes'li bir hekimin oğludur. Ayrıca Gellius, Suriye'de konuşlanmış olan *Legio IV Scythica*'yı yönetmek için başarısız bir girişimde bulunmuştur ve MS 219'da idam edilmiştir.⁵¹ Siyasi hırslarının yanı sıra, bu hekimler felsefi ve bilimsel becerilerinden ötürü Romalı aileler içinde de üst konumlardaydı.

MS 168, hekim Galenus da iki Roma imparatoru Marcus Aurelius (161-180) ve Lucius Verus (130-169) ile kuzey İtalya'daki savaş için orduya çağırılmıştır. Marcus Aurelius, hekim Galenus'u mahkeme hekimi olarak atamıştır. Devamında Galenus bu pozisyonda sunulan statüden ve imparatorluk korumasının altında Commodus ve Septimus Severus eşliğinde mesleğini sürdürmüştür. Bir mahkeme hekimi ve kıdemli bir Roma vatandaşı olarak Galenus (129-199) dikkat çekici bir hekimdir ve öğretileri uzun yıllar referans alınmıştır.⁵² Öte yandan hekim Galenus çalışmasında iki askeri hekimden bahsetmektedir. Bunlardan ilki baş ağrısına iyi gelen tedavisi ve ilacıyla hekim Antigonus, ikincisi ise Britanya filusunda göz iltihabı ve kaşıya iyi gelen tedavileriyle hekim Axius'tur.^{27,45,53}

İmparator Germanicus'un, kuzey seferlerinde askerlerinin bakımını bizzat karşıladığı ve eşi Agrippina'nın da, hasta ve yaralılara destek olduğu bilinmektedir.^{16,35} Diğer bir örnekte İmparatorun kız kardeşi Livia'nın hekimi Eudemus, Drusus'u öldürme planının bir komplo üyesi olmuştur.¹⁶ İmparatorluk Dönemi'nin sonuna doğru Tacitus'a göre Valeria Messalina'nın hekimi olan Vetius Valens de, Roma mahkemelerinde büyük bir güce sahiptir ve imparatoriçenin en yakın danışmanlarından biridir. Diğer dönem yazarlarından öğrenebileceğimiz kadarıyla da, İmparatorluk Dönemi'nin sonuna doğru Roma'daki hekimlerin devlet görevlileri olarak yüksek statüyle konumları açıkça belirlenmiştir.⁴³ Öte yandan Trajanus (Dio. 98-117, *imparator askerlerin yaralarına kendi giysilerinden koparttığı bezleri sardı...*)⁵⁴, Hadrianus (117-137)⁵⁵ ve Alexander Severus'un (222-235)⁵⁵ hasta ve yaralı askerlerle ilgilendikleri görülmektedir. Marcus Aurelius da (270-275) tıbbi bakımın tüm askerler için ücretsiz olmasını talep etmiştir.^{38,55} Tüm bunlar aynı zamanda askeri *valetudinarium*'ların kökenlerine dair ipuçları vermektedir.

Son olarak Corpus Iuris Civilis'de Justinianus I, savaşlarda lejyonlara katılan hekimlerin kamu hizmetinde yokken, vatandaşlık görevlerinden muaf tutulduğunu aktarmaktadır.³³

Sonuç

Roma'da tıp ve hekimlik mesleğin gelişimi Eski Yunan tıbbıyla ilişkili olduğu gibi doğrudan orduyla da yakından bağlantılıdır. Ordunun lojistik yapılması özellikle *materia medica* olarak bilinen tıbbi bir ticari pazarın oluşumunu sağlamıştır. Kademeli bir şekilde yapılanan hekimlik mesleği daha sonra Roma imparatorlarının şehir ve ordu teşkilatlanmasıyla gelişim göstermiştir. Zamanla askeri tıp, Roma günlük yaşamının bir parçası olarak imparatorların orduları yönetme politikalarında ilk sırada yer almıştır.

Caesar'la birlikte hekimlere Roma vatandaşlığının verilmesi ve bir meslek örgütü oluşturmalarına izin verilmesi, hekimlik mesleğinin düşük sosyal statüsünü değiştirmiştir. Bu süreç devamında daha önce benzeri görülmemiş bir askeri tıbbın ivmelenmesine yol açmıştır. Cumhuriyet Dönemi ve öncesinde hekimler ağırlıklı

olarak ordudaki soylu ve varlıklı subayları tedavi ederken rütbetsiz veya normal askerler yerel sivil hekimlerden veya ilk yardım ile ilaçları kendi silah arkadaşlarından temin etmek zorundaydı. Ancak Octavianus (M.Ö. XXVII) dönemiyle beraber yeniden yapılanan askeri teşkilat, tıp bilimine de yansımış ve kent, eyalet ile deniz gücüyle birlikte tüm ordu birimlerinin tedavisi sağlanmak üzere hekimler istihdam edilmiştir. Bu hekimlerden bazıları subay ve kıdemli subay olarak görev almış ve emekli olmuşlardır. Hekimler aynı zamanda orduya sağlıklı asker alınmasından da büyük rol oynamıştır.

Roma askeri kuvvetinin yanı sıra, ordudaki tıbbi ilerlemeler Romalıların rakiplerine olan üstünlüğü açısından da büyük önem arz etmektedir.

Roma askeri hastanelerde önemli düzeyde hijyen ve sanitasyon uygulayan ilk askeri birimlere sahiptir. Ordu hekimleri patolojik mikroorganizmaların var olduğunu bilmesede, hijyen ve sanitasyon uygulamaları, kamu ve ordu sağlığı için oldukça etkilidir.

Roma hem tıp tarihi hem de askeri tarih içinde sahra hastanelerini, askeri hekimleri ve triyajı kullanan ilk profesyonel askerlere sahiptir. Söz konusu hekimler hemostatik turnike ve kanamaların durdurulması için kullanılan arteriyel cerrahi klemp gibi pek çok yenilikçi tedaviler kullanmışlardır. Ayrıca modern tıbbi aletlerin kökenlerine paralel olarak Roma dönemine tarihlenen dikkat çekici bulgular ortaya çıkarılmıştır.

Sonuç olarak *Principatus* Dönemi'ne kadar ki mevcut durum, Roma toplumunda hekimlik mesleğinin statüsü ile de ilişkili kabul edilmektedir. Fakat İmparatorluk Dönemi ile birlikte Roma askeri tıbbı, önceki ve sonraki yüzyılların tıbbına kıyasla yüksek bir düzeye ulaşmıştır.

Bilgi

Çıkar çatışması bulunmamaktadır.

İlgili Açıklamalar

*** Konuyla ilişkili temel araştırmalar sırasıyla; “Davies R. (1989). Service in the Roman Army, Edinburgh: Edinburgh University Press. (Ayrıca Epigraphische Studien, 8 (1969) 83, Epigraphische Studien, 9 (1972) 1 “; “Baker P. A. (2004). Medical Care for the Roman Army on the Rhine, Danube and British Frontiers from the First through Third Centuries. Oxford: British Archaeological Reports” , “Bliquez, L. J. (2015). The Tools of Asclepius: Surgical Instruments in Greek and Roman Times. Boston: Brill. (1994 yılında L. J. Bliquez, Napoli Milli Müzesi’nde tıp âletleri kataloğu ve dokümantasyonu yapmıştır.”; “Wilmanns, J.C. (1995), Der Sanitätsdienst im Römischen Reich. Eine sozialgeschichtliche Studie zum römischen Militärsanitätswesen nebst einer Prosopographie des Sanitätspersonals, Hildesheim.”; “Bader, P. (2014). The identity, legal status and origin of the Roman army’s medical staff in the Imperial Age. In B. Maire (Eds.), Greek and Roman in Latin medical texts (pp. 43-61). Boston: Brill “; “ Haberling, W. G. (1910), Die altrömischen Militärärzte. Heidelberg: Springer Berlin Heidelberg.” oluşmaktadır.

13. “...saucios milites curandos dividit patribus.” Liv, Epit. II. 47.

14. “...aegrotantes ipse visitavit per tentoria milites etiam ultimos et Scarpentis vexit et omnibus necessariis adiuvit. et si forte gravius laborassent, per civitates et agros patribus familias honestioribus I et sanctioribus matronis eos distribuebat, reddens impendia quae fecissent, sive convalescent illi seu perissent...” SHA, Alex. Sev. XLII.

15. “...et apud Romanos tantum volneruni fuit ut plures post proelium saucii decesserint quani ceciderant in acie.” Liv. Epit. IX, 32-12 ; ...sed militum iacere animos; tota nocte inter volnera et gemitus morientium vigilatum esse...” Liv. Epit. 10.35.6-7; Baker, 2000: 188.

16. “...isdem tentoriis alii fratrum, alii propinquorum vulnera fovebant...” Tac. Ann. II. 45. 3.

17. Caes. BCiv. III. 75, I. Ayrıca bk. “...Labienus saucios suos, quorum numerus maximus fuit, iubet in plaustis deligatos Hadrumetum deportari...Caesar. BAfr. XXI. 3., “...cum et propter vulnera militum et propter sepulturam occisorum nostri triduum morati eos sequi non potuissent...” Caesar. BGall. I. 26. 5., “ Erat aeger cum praesidio relictus Publius Sextius Baculus, qui primum pilum ad Caesarem duxerat, cuius mentionem superioribus proeliis fecimus, ac diem iam quintum cibo caruerat. Hic diffusus suae atque omnium saluti inermis ex tabernaculo prodit: videt imminere hostes atque in summo esse rem discrimine : capit arma a proximis atque in porta consistit...Relinquit animus Sextium gravibus acceptis vulneribus : aegre per manus tractus servatur...” Caesar, B.Gall. VI, 38.

20. “...Cur tantum interest inter novum et veterem exercitum, quantum experti sumus? Aetas tironum plerumque melior; sed ferre laborem, eon temnere vulnus consuetudo docet. Quin etiam videmus, ex acie efferris saucios; et quidem rudem illum ei uexercitatum quamvis levi ictu ploratus turpissimos edere. At vero ille exercitatus et vetus ob eamque rem fortior medicum modo requirens, a quo obligetur: O Patricoles, inquit, ad vos adveniens auxilium et vestras manus, Peto, priusquam oppeto, malam pestem, datam hostili manu, Neque sanguis ullo putis est pacto profluens consistere, Si qui, sapientia magis vestra mors devitari potest. Namque Aesculapi liberorum saucii opplent porticus; Non potest accedi. P. Certe Eurypylus hic quidem. Hominem exercitum!” Cic, Tusc. II. 16.

22. “...inde aegra reponit membra toro ; nee ferre rudis medicamina (quippe 90 callebat bellis) nunc purgat vulnera lymphæ, nunc mulcet sucis : ligat inde ac vellera molli circumdat tactu et torpentes mitigat artus...” Sil. Pun. VI. 69-96.

24. “... ἀφίκοντο εἰς τὰς κώμας καὶ ἰατροὺς κατέστησαν ὅκτῳ πολλοὶ γὰρ ἦσαν οἱ τετραμμένοι.” Xen. III, 4. 30.

27. Askeri hekimler ile ilişkilendirilen yazıt sayısı Haberling’in çalışmasında 54, Roy Davies’in çalışmasında 85, Wilmanns’ın çalışmasında 94’tür. P. Bader ise bu sayıyı 108 olarak belirlemiştir.” Bader, 2014: 43; Campbell, 1990: 47.

32. “...optio valetudinarii, medici, capsarii, et artifices et qui fossam faciunt, veterinarii, specularii, fabri, sagittarii, aerarii...et qui aegris praesto sunt...omnes inter immunes habentur”: Tarruntenus Paternus, Digest, 50.6.7, Aparaschivei, 2012: 103.

33. “... cum te medicum legionis secundae adiutricis esse dicas, munera civilia quandiu rei publicae causa abfueris, suspicere non cogaris. Cum autem abesse desieris post finitam eo iure vacationem, si in eorum numero es, qui ad beneficia medicis concessa pertinent, ea immunitate uteris” Baker, 2000: 41.

55. “... aegrotantes ipse visitavit per tentoria milites...” , “milites se magis servare, quam se ipsum, quod salus publica in his esset...” SHA. Alex. Sev. 47.2. ; “...”per civitates et aegros patribus familias honestioribus et sanctioribus matronis eos distribuebat...” SHA. Alex. Sev. 47.3.

Kaynaklar

1. Porter R. Blood and guts, a short history of medicine. New York: W. W. Norton & Company; 2002.
2. Cohen C. The story of science. a history of science technology and medicine from 5000 BC to the end of the 20th century. London: Whitefox, 2011; Castiglioni, A. A history of medicine. New York: Alfred-A-Knopf, 1947; Salem SI. "Medicine in ancient Mesopotamia". In H. Selin (Eds.), Encyclopaedia of the History of Science, Technology, and Medicine in Non-Western Cultures (Vol. 1 A-K, pp. 1518-1521). New York: Kluwer Academic Publishers; 2006.
3. Singer C. Underwood EA. A short history of medicine. Oxford: The Clarendon Press; 1962.
4. Ferngren GB, Amundsen DW. "Medicine" In G. B. Ferngren (Eds.), The History of Science and Religion in the Western Tradition: an Encyclopedia (pp. 556-563). New York: Taylor & Francis Group, 2000; David, R. "Rationality versus irrationality" In Egyptian medicine in the pharaonic and Graeco-Roman periods. In H. F. J. Horstmanshoff (Eds.), Magic and rationality in ancient Near Eastern and Graeco-Roman medicine(pp. 133-153). Boston: Brill; 2004.
5. Neuburger M. History of medicine. (Ernest Playfair, Eng. Trans.). London: Oxford University Press; 1910.
6. Elliott JS. Outlines of Greek and Roman medicine. New York: William Wood and Company; 1914.
7. Cilliers L. Medical practice in Graeco-Roman antiquity. Curationis 2006; 29(2):34-40.
8. Guthrie D. A History of Medicine. London: Thomas Nel Ltd; 1945.
9. Parker S. Medicine, the definitive illustrated history. New York: DK, 2016; Nutton V. Ancient medicine. London: Routledge, 2004.
10. King H. Greek and roman medicine. London: Bristol Classical Press, 2001; Jones WHS. Ancient Roman folk medicine. Journal of the History of Medicine and Allied Sciences, 12(4), 459-472; Ferngren, G. B. Roman lay attitudes towards medical experimentation. Bulletin of the History of Medicine 59(4), 495-505.
11. Kelly K. The history of medicine. early civilizations. prehistoric times to 500 C.E. New York: An imprint of Infobase Publishing, 2009; Scarborough J. Roman medicine. London: Cornell University Press; 1969.
12. Dionysios Halicarnassos, *Antiquitates Romanae*: Halicarnassos, D. The Roman Antiquities IX- X (Earnest Gary, Eng. Trans.) London: Harvard University Press; 1963.
13. Titus Livius, *Ab urbe condita libri*: Livius T. The Early History of Rome I-V (Aubrey De Selincourt, Stephen Oakley, Eng. Trans.). London: Penguin Classics; 2006.
14. *Scriptores Historiae Augustae*: Spartianus A. Historia Augusta II (David Magie, Eng. Trans.). London: Harvard University Press; 1993.
15. Titus Livius, *Ab urbe condita libri*: Livius T. The History of Rome from its Foundation VI-X (Betty Radice, Robert M.Ogilvie, Eng. Trans.). London: Penguin Classics; 1982.
16. Tacitus, *Annales*: Tacitus. The Annals Of Imperial Rome (Michael Grant, Eng. Trans.). London: Harvard University Press; 1996.
17. C. Julius Caesar, *Commentarii de Bello Gallico*: Caesar C. Julius. The Gallic War (H. J. Edwards, Eng. Trans.). London: Harvard University Press; 1958.
18. Gaius Secundus Tranquillus, *De vita Caesarum*: Tranquillus, G. S. On iki Caesar'ın yaşamı. (Çev. F. Telatar-G. Özaktürk). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları; 2008.
19. Plutarchos, *Vitae Parallelae*: Plutarchos. Plutarch's Lives, Volume III: Pericles and Fabius Maximus. Nicias and Crassus (Bernadotte Perrin, Eng. Trans.). London: William Heinemann Ltd.; G.P. Putnam's Sons.
20. M. Tullius Cicero, *Tusculanae Disputationes*: Cicero MT. The Tusculan Disputations Of Cicero (W. H. Main, Eng. Trans). London: HardPress. 1824.
21. Nutton V. Medicine And The Roman Army: A Further Reconsideration, Medical History 1969;13:260-270.
22. Silius Italicus, *Punicorum*: Italicus. Punica, Books 1-8 (J. D. Duff, Eng. Trans.). London: Harvard University Press; 1934.
23. Titus Livius, *Ab urbe condita libri*: Livius T.. Rome And The Mediterranean XXXI-XLV (Henry Bettenson, Eng. Trans.). London: Penguin Classics; 1976.
24. Xenophon, *Anabasis*: Ksenophon. On Binler'in Dönüşü (Çev. Ari Çokona). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları. 2018.
25. Flavius Vegetius Rhenanus, *De Re Militarii* = Rhenanus, F. V. (2019). Roma Savaş Sanatı (Çev. Samet Özgüler) İstanbul: Kronik Kitap.
26. Flemming R. Gendering medical provision. In E. Hemelrijk, G. Woolf (Eds.), Women and the Roman city in the Latin West. Boston: Brill; 2013. pp: 271-293.
27. Bader P. The identity, legal status and origin of the Roman army's medical staff in the Imperial Age. In B. Maire (Eds.), Greek and Roman in Latin medical texts (pp. 43-61). Boston: Brill. 2014; Campbell DB. Did the Roman army have a medical corps? Evidence, for Medics amongst the milites. Ancient Warfare VI-4.46-51. 1990.
28. Byrne EH. Medicine in the Roman army. The Classical Journal 1910;5(6):267-272.
29. Israelowich I. Medical care in the Roman army during the High Empire. In W.V. Harris (Eds.), Popular medicine in Graeco-Roman antiquity: explorations (pp. 215-231). Boston: Brill. 2016. ; Salazar CF. The Treatment of War Wounds in Graeco-Roman Antiquity. In R. S. Bagnall (Eds.) The Encyclopedia of Ancient History, Blackwell Publishing, pp. 4391-4392.2013; Aparaschivei, D. (2012). Physicians and medicine in the Roman army of Moesia, Inferior. Dacia NS., tome LVI, 99-118.
30. Nutton V. Ancient medicine. London: Routledge, 2004.

31. Cilliers L. Medical practice in Graeco-Roman antiquity. *Curationis* 2006;29(2):34-40.
32. Cesarik M, et al. Roman Military Medicine and Croatian Archaeological Perspectives. *Coll. Antropol* 2016;40(3):1-6.
33. Baker PA. Medical Care for the Roman Army on the Rhine, Danube and British Frontiers in the First, Second and Early Third Centuries AD. Newcastle: Newcastle University Library, 2000.
34. Jones LA. Health Care in the Roman North. *Britannia* 1999;30:133-146.
35. Scarborough J. Roman medicine and the legions: a reconsideration, *Med. Hist* 1968;12(3):254-261.
36. Speidel MA. The Roman Army. In Bruun C., Edmondson J. (Eds) *The Oxford Handbook of Roman Epigraphy*. (pp. 319-340). New York: Oxford University Press. 2015.
37. Bruun C, Edmondson J. The Epigrapher At Work. In C. Bruun and J. Edmondson (Eds.) *Roman Epigraphy* (pp. 3-21). Oxford: Oxford University Press. 2015; Şahin H. (2016). *Latin epigrafisine giriş*. İstanbul: Homer Kitapevi.
38. Callum JEM. *Military medicine*. California: Abc-Clio, 2008.
39. Gabriel RA. *Man and Wound in the Ancient World*. Washington: Potomac Books, 2012
40. Israelowich I. *Patients and healers in the high Roman Empire*. Baltimore: Johns Hopkins University Press, 2015
41. Sutcliffe J, Nancy D, Van Urk H. *A history of medicine from prehistory to the year 2020*. New York: Barnes & Noble, 1992
42. Flavius Vegetius Renatus, *De Re Militarii* = Renatus FV. (2019). *Roma Savaş Sanatı (Çev. Samet Özgüler)* İstanbul: Kronik Kitap, 2019. ; Dolmans, M. "Medical Service: Principate" In Y. L. Bhoec (Eds.) *The Encyclopedia of the Roman Army*, (pp. 643-644.). John Wiley & Sons, Ltd. Published, 2015.
43. Castiglioni A. *A history of medicine*. New York: Alfred-A-Knopf, 1947.
44. Kelly K. *The history of medicine. early civilizations. prehistoric times to 500 C.E*. New York: An imprint of Infobase Publishing, 2009.
45. Cruse A. *Roman medicine*. Cheltenham: Tempus Pub Ltd, 2004; Belfiglio VJ. - Sullivan SI. *Roman Military Medicine: Survival in the Modern Wilderness*. Newcastle: Cambridge Scholars Publishing, 2019.
46. Wesselingh R. From Milites Medici to Army Medics – A two thousand year tradition of military medicine. *Journal of Military and Veterans Health* 2008;16(4):28-30.
47. Karaimamoğlu T. Orta Çağ Avrupa'sında Hastanelerin Kuruluş Süreci ve Üstlendikleri Görevler. *Tarih Okulu Dergisi* 2022;15(56): 89-107.
48. Vitruvius De Architectura: Vitruvius. *The Ten Books On Architecture* (Morris Hicky Morgan, Eng. Trans.). London: Harvard University Press, 1914. ; Marcus Terentius Varro, *De re rustica*: Varro MT. *On farming* (Lloyd Storr, Eng. Trans.). London: G. Bell and Sons, Ltd. 1912; Lucius Junius Moderatus Columella, *De Re Rustica*: Columella LJM. *On Agriculture I-IV* (Harrison Boyd, Eng. Trans.). London: Harvard University Press, 1960.
49. Magner LN. *A history of medicine*. New York: Taylor-Francis Group Llc, 2005. ; Dawson, I. *Greek and Roman medicine*. New York: Enchanted Lion Books, 2005.
50. Hanson AE. "Doctors' literacy and papyri of medical content" In Horstmanshoff, M. (Eds.). *Hippocrates and Medical Education* (pp. 187-204). Boston: Brill, 2010. ; Penn, R. G. *Medical Services of The Roman Army*. *J R Army Med Corps*, 110, 253-258.
51. Scarborough J. *Roman medicine*. London: Cornell University Press, 1969.
52. Jackson R. *Roma imparatorluğunda doktorlar ve hastalıklar*. (Çev. Şenol Mumcu). İstanbul: Homer Kitapevi, 1999. ; Mattern, S. P. *Physicians and the Roman imperial aristocracy: the patronage of therapeutics*. *Bulletin of the History of Medicine*, 73(1), 1-18.
53. Haberling WG. *Die altrömischen Militärärzte*. Heidelberg: Springer Berlin Heidelberg, 1910.
54. Cassius Dio, *Historiae Romanae*: Dio, C. *Roman History, IX: Books LXXI-LXXX*. (Earnest Gary, Eng. Trans.). London: Harvard University Press. 1955.
55. Cassius Dio, *Historiae Romanae*: Dio, C. *Roman History, VI: Books 51-55* (Earnest Gary, Eng. Trans.). London: Harvard University Press. 1955. ; Aelius Spartianus, *Scriptores Historiae Augustae*: Spartianus A. *Historia Augusta II* (David Magie, Eng. Trans.). London: Harvard University Press. 1993.